

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У статті розкрито зміст поняття «професійне становлення», на підставі аналізу різних підходів до визначення детермінант професійного становлення фахівця сформульовані основні психологічні детермінанти професійного становлення військовослужбовців.

Ключові слова: професійне становлення, детермінанти професійного становлення, стратегії професійної поведінки, екстремальні умови діяльності.

В статье раскрывается содержание понятия «профессиональное становление», на основании проведенного анализа различных подходов к определению детерминант профессионального становления сформулированы основные психологические детерминанты профессионального становления военнослужащих.

Ключевые слова: профессиональное становление, детерминанты профессионального становления, стратегии профессионального поведения, экстремальные условия деятельности.

Постановка проблеми. Діяльність військовослужбовців відноситься до екстремальних видів та передбачає підвищений рівень вимог до їх індивідуально-психологічних особливостей. Саме тому, відбираючи осіб на службу, досліджуються крім професійних знань, вмінь та навичок, і психологічні характеристики, які обумовлюють їх професійну поведінку. Проте, особистість змінюється в процесі діяльності, підлаштовуючи свої властивості до умов та вимог діяльності. Тому актуальності набуває дослідження детермінант професійного становлення правоохоронців, тобто тих психологічних чинників, що впливають на особистість у процесі виконання професійних завдань, що підвищують чи знижують ефективність виконання професійних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Наявні наукові дослідження професіогенезу військовослужбовців передусім стосуються окремих професійно важливих якостей, і зокрема стресостійкості, аналізу особливостей самої діяльності та її впливу на виконання військовослужбовцем поставлених перед ним завдань, негативних станів, що виникають в наслідок впливу таких умов, організації психологічного супроводження діяльності в екстремальних умовах тощо. Проте на сьогодні, відсутнє визначення професійного становлення військовослужбовців, не встановлено критерії його успішності, детермінанти та заходи, реалізація яких забезпечить ефективність їх діяльності.

Необхідність більш ґрунтовного дослідження особливостей професіогенезу військовослужбовців обумовлюють

підвищення рівня уваги науковців до проблеми детермінант професійного становлення зазначеної категорії осіб. Питання професійного становлення особистості розглядаються в педагогіці професійної освіти, психології праці, психології професійної освіти та виховання. Окремим проблемам професійного становлення особистості фахівця присвятили свій науковий пошук В.О. Бодров, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Клімов, Г.І Корчагіна, Т.В. Кудрявцев, Т.М. Малкова, Ю.П. Поваренков, А.Т. Ростунов, Е.Е. Симанюк, В.Д. Шадріков та ін. Дослідженням діяльності в екстремальних умовах та особливостей її психологічного супроводження займались Д.О. Александров, В.І. Барко, Н.Г. Іванова, О.В. Іванова, Л.І. Казміренко, В.О. Криволапчук, Ю.Л. Майдіков, В.С. Медведєв, О.М. Морозов, Л.М. Москалюк, С.Б. Олексієнко, О.І. Фармагей, Г.О. Юхновець, С.І. Яковенко та ін. Означені наукові роботи стосувались окремих аспектів формування та розвитку особистості фахівця екстремальних професій, зокрема: мотивації, адаптації, готовності, спрямованості, комунікативної компетентності, розвитку професійних вмінь, підготовки в умовах ВНЗ. Недостатньо вивченими залишаються психологічні особливості професійного становлення представників екстремальних професій в процесі виконання ними професійної діяльності, детермінанти та механізми формування індивідуально-психологічних властивостей та змін психічних станів, критерії оцінки та критичні періоди їх професіогенезу.

Метою статті є визначення основних психологічних детермінант професійного становлення військовослужбовців на основі

аналізу основних концепцій професійного становлення фахівця та існуючих підходів до визначення детермінант розвитку особистості.

Виклад основного змісту статті. Термін «становлення» є, мабуть, одним з найбільш часто вживаних як у філософії, педагогіці, так і в психології. Становлення в широкому розумінні тлумачиться як філософська категорія, що відображає процес діалектичного переходу від одного ступеня розвитку до іншого як момент взаємоперетворення моментів розвитку – виникнення і зникнення; процес виникнення, утворення чого-небудь у сукупності характерних ознак і форм; формування когось, чогось у процесі розвитку [1, с. 1384].

Аналіз існуючих підходів до визначення та змісту професійного становлення фахівця дозволив встановити, що воно є складовою становлення особистості в процесі її життєдіяльності, здійснюється упродовж усієї професійної діяльності (з початку формування професійних намірів до повної самореалізації у професійній діяльності); передбачає набуття компетентності в когнітивній, особистісній, соціально-психологічній та операційній сферах та дозволяє фахівцеві самостійно й успішно виконувати функціональні обов'язки у відповідності до норм професійної спільноти. Успішність професійного становлення визначається постійним розвитком психологічних характеристик фахівця відповідно до вимог його професійної діяльності. Тож, під професійним становленням військовослужбовця будемо розуміти формування та розвиток психологічних характеристик особистості (мотивів, особистісних якостей, індивідуально-психологічних особливостей, здібностей) та оптимальних способів професійної поведінки, які забезпечують успішність службової діяльності.

Зупинимось на загальних характеристиках самого процесу професійного становлення. Оскільки професійне становлення особистості фахівця – це тривалий, багатоплановий та досить динамічний процес, він характеризується, по-перше, нерівномірністю та гетерохронністю (різні психічні функції, властивості та утворення розвиваються не синхронно, що відображається у сенситивних періодах) розвитку сенсорно-перцептивної сфери,

інтелектуальних функцій, формування індивідуального стилю діяльності тощо. По-друге, процес психічного розвитку є кумулятивним (результат розвитку кожної попередньої стадії, певним чином трансформуючись, включається у наступну). Саме таке накопичення змін обумовлює якісні зміни в психічному розвитку особистості. По-третє, психічний розвиток включає дві суперечливі і взаємопов'язані тенденції: інтеграцію та диференціацію психічних процесів, станів, властивостей. І по-четверте, процес розвитку передбачає зміну його детермінант, що пов'язана, зокрема, зі зміною взаємозв'язків між соціальними та біологічними детермінантами.

Детермінація професійного становлення особистості різними психологічними школами трактується по-різному. Соціально-психологічні теорії розглядають професійний розвиток як результат соціальної селекції і попереднього вибору професії соціалізації. Велике значення надається випадковості. Психодинамічні теорії як детермінанти професійного розвитку розглядають інстинктивні спонукання та емоційно забарвлений досвід, отриманий в ранньому дитинстві. Важливу роль відіграє реальна ситуація у світі професій, яку спостерігає особистість в дитинстві і ранній юності. Представники психології розвитку чинниками професійного становлення вважають попередню (до вибору професії) освіту і психічний розвиток дитини. Л. Шенк-Данцингер, серед детермінант розвитку виділяє три групи факторів: генетичні (структурне дозрівання та індивідуально-генетична схильність), соціокультурні (коло культурного спілкування: в широкому розумінні – місто, село тощо, та у вузькому – родина, школа, друзі) й так звані внутрішньо психічні процеси, до яких він відносить і свідомі (саморегуляція у вигляді трудових установок, мотивацій, життєвих цілей та планів, самовиховання, прагнення до самоактуалізації тощо), і несвідомі динамічні процеси («керівні образи», «керівні лінії» в трактуванні Адлера, захисні механізми в трактуванні З. Фрейда тощо) [2, с.18]. На думку Л. Тайлера і Д. Сьюпера, [3], найважливішою детермінантою успішності професійного шляху людини є її уявлення про свою особистість («Я – концепція»),

спосіб життя, ставлення до певних соціальних ситуацій і т. п.

Дослідження закономірностей професійного становлення у вітчизняній психології призвело до визначення детермінації цього процесу та виділення об'єктивних і суб'єктивних факторів. Первинними визнаються об'єктивні обставини – соціально-економічні умови, а наслідок відображення цих впливів – зміни в суб'єктах. Положення про первинність соціальної детермінації розвитку особистості не означає повного ігнорування біологічних особливостей людини. У вітчизняній психології визнається вплив біологічної сутності людини на особистісний розвиток. Особливо підкреслюється її вплив на темп і рівень розвитку. Проте, на питання, якою мірою біологічний розвиток визначає становлення особистості, вітчизняні психологи відповідають по-різному. Одні надають спадковості у детермінації психічних властивостей більшого значення, інші – менше.

А.В. Брушлінський [4, с. 60], проаналізувавши проблему передумов психічного розвитку особистості, дійшов висновку, що на ранніх стадіях онтогенезу біологічне виступає в якості внутрішніх умов розвитку. В процесі становлення особистості посилюється вплив зовнішніх (соціальних) факторів. При цьому, зовнішні причини діють опосередковано через внутрішні умови. Таким чином, професійне становлення фахівця в основному обумовлено зовнішніми впливами. Однак, соціальні фактори впливають не безпосередньо, а через особистісні прояви, адже вони завжди переломлюються в життєвому досвіді людини, індивідуальних психічних особливостях, психічному складі. У цьому сенсі, можна сказати, що зовнішній вплив опосередковується внутрішніми умовами, до яких і відноситься своєрідність психіки особистості, її соціальний і професійний досвід.

Як свідчить аналіз існуючих експериментальних досліджень, в онтогенезі найбільш стабільними є якості, пов'язані із загальним типом вищої нервової діяльності – особливості темпераменту, екстра-інтроверсія, нейротизм, емоційна реактивність. Однак і ці якості змінюються в процесі становлення професіонала. Так, наприклад, тривожність зазвичай

підвищується на початкових етапах професійної діяльності, потім починає знижуватися, а через три – п'ять років повторно поступово підвищується. Власне особистісні якості змінюються більшою мірою в процесі професійної діяльності, причому їх динаміка суттєво пов'язана з віковим розвитком особистості [5]. Такі закономірності прояву фізіологічних властивостей більш характерні для професій, де умови діяльності не змінюються кардинально в різні періоди.

На нашу думку, описані експериментальні дослідження можуть стосуватися військовослужбовців під час виконання ними професійних завдань в повсякденній діяльності. Проте, в разі знаходження останніх в екстремальних ситуаціях збільшується значення наявного типу вищої нервової діяльності, і зокрема науковцями виділені такі закономірності: діяльність, пов'язана з високим рівнем психічної напруги, ризиком, великою кількістю керованих об'єктів, втому динамічного характеру, висуває підвищені вимоги до сили нервових процесів; діяльність, пов'язана з роботою в умовах дефіциту часу, високим рівнем неупорядкованості чи невизначеності інформації, що надається, необхідністю швидкого переключення з одного завдання на інше, високою швидкістю виконання окремих операцій, вимагає високих показників рухливості нервових процесів; діяльність, яка вимагає переважно спонтанної, невольової регуляції, краще здійснюється сильними і лабільними; при високій необхідності залучення довільної регуляції перевагу мають слабкі й інертні [6]. Крім того, якщо говорити про перебування військовослужбовця в екстремальних умовах невеликий проміжок часу, то на перший план виходять передусім психофізіологічні властивості та емоційно-вольові якості (в більшості випадків властиві особистості як такі), а також сформованість достатньої мотивації й психологічної готовності до дій (що роблять екстремальну ситуацію передбачуваною і тому контрольованою). У разі, коли така діяльність досить тривала – йдеться про необхідність розвинених морально-вольових та інтелектуальних властивостей, навичок самооцінки, саморегуляції, рефлексії, самовдосконалення тощо.

На думку Е.Ф. Зеєра [7, с. 33], автора однієї з найвідоміших та найрозробленіших концепцій професійного становлення, провідним фактором професійного становлення особистості є система об'єктивних вимог до неї, детермінованих професійною діяльністю, в процесі виконання якої і виникають нові властивості та якості. У професійному становленні велике значення також мають соціально-економічні умови, соціально-професійні групи і активність самої особистості. Суб'єктивна активність людини визначається системою домінуючих потреб, мотивів, інтересів, орієнтації тощо. Він також вважає, що у процесі професійного становлення виникають певні протиріччя: між особистістю і зовнішніми умовами життєдіяльності та внутрішньоособистісні. Основним протиріччям, що детермінує розвиток особистості, є протиріччя між сформованими властивостями, якостями особистості та об'єктивними вимогами професійної діяльності. Вони особливо яскраво проявляються під час оволодіння обраною професією (в процесі професійної підготовки та на початку професійної діяльності). Рушійними силами розвитку фахівця є протиріччя між вимогами професійної праці, що постійно підвищуються, та індивідуальним стилем, досвідом і здібностями фахівця. Основна рушійна сила розвитку професіонала – внутрішньоособистісне протиріччя між «Я – діючим» і «Я – відображеним». Переживання цього протиріччя спонукає професіонала до пошуку нових способів самореалізації. Важливе значення в детермінації професійного становлення особистості має також характер праці, як вказує Е.Ф. Зеєр. Монотонна, одноманітна, алгоритмізована праця сприяє професійному розвитку працівника лише на стадіях професійної підготовки та адаптації, а у подальшому настає професійна стагнація. Різноманітна, неалгоритмізована праця надає великі можливості для професійного розвитку фахівця і становлення професіонала.

Проаналізуємо характер діяльності військовослужбовця. Неприятливі фактори професійної діяльності військовослужбовців (фізіологічний дискомфорт; дефіцит часу; складні професійні завдання; наявність релевантних перешкод; неуспіх внаслідок об'єктивних обставин; дефіцит інформації

для прийняття рішень; недовантаження (сенсорна депривація) або перевантаження інформацією; конфліктні умови, за яких виконання однієї з них вимагає здійснення дій, що суперечать виконанню іншої умови й т.н.) підвищують психологічну напругу, спричиняють виникнення таких негативних станів як стрес, фрустрація тощо. Крім того, вона, хоча й достатньо алгоритмізована та жорстко нормативно врегульована, однак через наявність в ній широкого спектру виконуваних завдань та умов діяльності (повсякденна служба, проведення навчань, виконання бойових завдань тощо), не відноситься до монотонної і одноманітної. До того ж, через наявність людського фактору діяльність військовослужбовців можна віднести до соціономічних професій.

Саме тому, слід окремо зупинитися на психологічних факторах, що детермінують динаміку і рівень успішності професійного становлення фахівців соціономічних професій (професій типу «людина-людина» за Є.Л. Клімовим). Важливим чинником, який здійснює значний вплив на становлення соціально орієнтованого фахівця, є вивчення його особистості з точки зору виконуваної ним діяльності й покладених на нього функцій. Щодо індивідуальних особливостей особистості фахівця соціономічної сфери, що визначають динаміку і рівень успішності його професійного становлення, виділимо такі психологічні чинники: а) операціональний фактор, що відображає розвиненість професійних знань, навичок та вмінь (передусім управлінських і педагогічних), розвиненість професійної свідомості і здатність до адекватної та всебічної оцінки ситуацій діяльності; б) комунікативний фактор, інтегруючий показники комунікативних, організаторських та лідерських якостей особистості, що дозволяють успішно функціонувати в колективі, виступати суб'єктом соціальних відносин; в) мотиваційний фактор, що включає характеристики загальної активності, спрямованості на умови і компоненти професійного середовища та діяльності; розвиненість мотивації на досягнення успіху; внутрішній локус контролю; г) фактор емоційної стійкості, який відображає особистісний психологічний ресурс, виражений в характеристиках самостійності, цілеспрямованості, самовладання, надійності й мужності.

Залежно від ступеня розвиненості та особливостей інтеграції якостей особистості фахівцем реалізуються різні стратегії професійного становлення: а) особистісно-комфортна – характеризується домінуванням комунікативних якостей при недостатньому рівні професійної підготовки і мотивації, що призводить до орієнтації в процесі професійного становлення на особистісне самоствердження; б) нормативно-виконавча – формується при достатньому рівні професійної підготовки на тлі середнього рівня суб'єктної активності і характеризується нормативною орієнтацією, жорстко пов'язаною із заданими параметрами діяльності; в) суб'єктна – реалізована при високому рівні розвитку та збалансованості внутрішніх психологічних ресурсів особистості, в результаті чого формується активно-відповідальна орієнтація особистості на процес і результати діяльності. Нормативно-виконавча стратегія професійного становлення дозволяє досягти середньої і високої ефективності фахівця у визначені терміни ціною високих психологічних витрат. При особистісно-комфортній стратегії термін досягнення прийняттого результату в діяльності значно збільшується. Реалізація ж суб'єктної стратегії професійного становлення забезпечує досягнення високого рівня ефективності діяльності при мінімальних термінах [8].

Крім того, ефективність обраних способів виконання професійних завдань залежить від стадії професіогенезу. Так, на стадії первинної професіоналізації настає момент, коли подальший професіогенез, формування індивідуального стилю професійної діяльності неможливі без корінної зміни особистісних характеристик. Професійна активність може спонукати до переходу на новий освітньо-кваліфікаційний або творчий рівень виконання професійних завдань.

Отже, багато що залежить від самої особистості, від її ставлення до професійної праці. Виконуючи ту чи іншу роботу, певним чином ставлячись до неї, особистість відтворює в собі нові властивості і якості. У процесі професійного становлення вони об'єднуються з уже наявними властивостями, а також між собою, утворюючи комплекси якостей.

Зміна темпу і вектора розвитку відбувається в основному при зміні стадії

становлення. Вирішальне значення при цьому мають зміни соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності й власної активності особистості. Соціально-економічні умови впливають на професійне становлення опосередковано, а біологічні фактори виконують функцію передумов професійного розвитку, впливають на його темп, а також на професійну придатність і результативність.

Професійне становлення передбачає використання сукупності розгорнутих у часі прийомів соціального впливу на особистість, включення її в різноманітні професійно значущі види діяльності (пізнавальну, навчально-професійну та ін.) з метою формування у неї системи професійно важливих знань, умінь, якостей, форм поведінки та індивідуальних способів виконання професійної діяльності.

Таким чином, дослідження детермінації професійного становлення військовослужбовців, розроблення відповідного переліку професійно важливих якостей та визначення оптимальних стратегій професійної поведінки з урахуванням особливостей розвитку індивідуально-психологічних властивостей, а також реалізація відповідної системи психологічних заходів дозволить підвищити успішність їх роботи. Оптимізацію професійного становлення військовослужбовців можливо здійснити за допомогою цілеспрямованого формування стратегії, шляхом застосування комплексу заходів психологічної діагностики, формування професійної мотивації на основі розробки критеріїв оцінки діяльності та спеціалізованих соціально-психологічних тренінгів, спрямованих на розвиток управлінських, організаторських і комунікативних якостей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене вище, можемо зробити такі висновки:

- під професійним становленням військовослужбовців слід розуміти формування та розвиток їх професійно важливих психологічних характеристик (мотивів, особистісних якостей, індивідуально-психологічних особливостей, здібностей) та оптимальних способів професійної поведінки, які забезпечують успішність професійної діяльності;

- професійне становлення є складовою особистісного в процесі життєдіяльності,

здійснюється упродовж усієї професійної діяльності (починається з виникнення професійних намірів та завершується повною самореалізацією у певній професії);

- набуття компетентності в когнітивній, особистісній, соціально-психологічній та операційній сферах в процесі становлення дозволяє військовослужбовцю самостійно й успішно виконувати функціональні обов'язки у відповідності до вимог професії;

- вплив психологічних детермінант на особливості професійного становлення військовослужбовців істотно залежить від особливостей професійних завдань та умов діяльності, що обумовлює необхідність

вивчення функціональної складової та умов праці;

- оптимізацію професійного становлення військовослужбовців доцільно здійснювати у напрямку цілеспрямованого формування стратегії їх професіогенезу, розробки та реалізації комплексу заходів психологічної діагностики, формування професійної мотивації та системи спеціалізованих соціально-психологічних тренінгів, спрямованих на розвиток професійно важливих якостей.

У подальшому планується дослідити психологічні особливості професійного становлення військовослужбовців на різних етапах їх професійної діяльності.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
2. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности. / О.П. Санникова – Одесса : Хорс, 1995. – 334 с.
3. Корнеева Л.Н. Профессиональная психология личности. / Л.Н. Корнеева // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности. СПб. : изд. СПбУ, 1991. – С. 61-84.
4. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. / А.В. Брушлинский – М. : Ин-т психологии РАН, 1994. – 109 с.
5. Климов Е.А. Образ мира в разнотипных профессиях : [учебное пособие] / Е.А. Климов. – М. : МГУ, 1995. – 224 с.
6. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Г.С. Никифоров, М.А. Дмитриева, Л.Н. Корнеева и др. / Под ред. Г.С. Никифорова. – СПб. : Изд-во СПбУ, 1991. – 152 с.
7. Зеер Э.Ф. Психология профессий : [учебное пособие для студентов вузов] / Э.Ф. Зеер. – 2-е изд., перераб., доп. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
8. Фролов В.А. Психологические условия успешности профессионального становления сержантов, проходящих службу по контракту : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / В.А. Фролов. – М., 2010. – 24 с.

Palyvoda O. O., postgraduate student

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE PROFESSIONAL FORMATION OF SERVICEMEN

In the given article the meaning and main characteristics of the process of professional formation are described, the notion “professional formation of servicemen” is defined. Approaches of representatives of different foreign and domestic psychological schools to estimating professional formation determinants are analysed. Correlation of biological and social determinants in the professional development according to periods and character of executing activity is investigated. The main psychological determinants (operational, communicative, motivational and emotional stability factor) and strategies (personality-comfort, regulatory-executive, subjective) of professional formation of servicemen are expounded that are used by the professional according to the level of development and specialties of integration of personality qualities. Also on the basis of conducted analysis of specialties of servicemen professional formation the main ways of optimization of professional formation are defined, namely: purposeful formation of strategies and motivations of professional activity taking into account results of psychological diagnostics, determination of assessing activity criteria.

Key-words: professional formation, determinants of the professional formation, strategies of the professional behaviour, extreme condition of activity.